

De weg naar het CDA

Na de strijd rond de kandidatenlijst in 1972 leek de CHU in rustiger vaarwater te belanden, maar al snel doemden nieuwe problemen op. Zo begon het partijleven verontrustende ontbindingsverschijnselen te vertonen. De CHU zakte weg naar een marginaal bestaan en de Centrale kampte met een teruglopend ledenaantal. Lokaal liepen nogal wat afdelingen terug in ledental en activiteiten. De vorming van een christendemocratische partij liet echter op zich wachten. Meningsverschillen binnen de ARP en de KVP over de grondslag van de nieuwe partij zorgden samen met de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl, waaraan ARP en KVP wel steun verleenden maar de CHU niet, voor vertraging en obstakels.

Obstakels. Grondslagdiscussie en politieke koers

De verkiezingsnederlaag van 1971 confronteerde ARP, CHU en KVP indringend met de toekomst. Hoe nu verder? De partijvoorzitters en de fractievoorzitters van de drie partijen belegden enkele bijeenkomsten over doel en koers van de samenwerking. In augustus volgde een belangrijke verklaring. Uiterlijk in 1975 moest er een christelijke volkspartij zijn opgericht met een programma en een kandidatenlijst. Voorwaarde voor de totstandkoming van deze partij was een duidelijke omschrijving van de relatie tussen grondslag en politiek handelen.¹ Voor het eerst was het idee van een fusie door alle beoogde partners principieel aanvaard.

Dat de grondslag een belangrijke rol in het fusieproces zou spelen, bleek toen in november 1971 D. de Zeeuw tot voorzitter van de KVP werd gekozen. De Zeeuw streefde naar een 'open partij', waarin christendom en humanisme gelijkwaardige inspiratiebronnen zouden zijn. Voor de CHU was een dergelijke partij onaanvaardbaar. Voorzitter J.W. van Hulst stelde dat alleen de bijbel de grondslag kon zijn voor samenwerking van de drie partijen.² Het streven van De Zeeuw stond ook op gespannen voet met de resolutie van december 1967 waarin de Algemene Vergadering van de CHU uitdrukkelijk had bepaald dat partijvorming alleen kon plaatsvinden op de grondslag van het evangelie. Overigens wees de CHU bepaalde

elementen van een 'open partij' niet af. Sinds haar ontstaan nam de CHU immers het standpunt in dat niet-christenen voor een christelijke partij konden kiezen vanuit de erkenning dat Nederland een christelijke natie was die op bijbelse grondslag bestuurd moest worden. De CHU vroeg haar leden dan ook niet naar hun geloofsovertuiging. Ze moesten alleen aanvaarden dat de staatkunde op het evangelie gebaseerd was.

In oktober 1971 werd door ARP, CHU en KVP de Contactraad ingesteld. Deze raad moest verdere gesprekken begeleiden en concrete voorstellen uitwerken over de samenwerking.³ Voor de CHU hadden Bleumink, Huijsen, voorzitter Van Hulst, partijsecretaris J.L. Janssen van Raaij en Mellema zitting. Voorzitter van de Contactraad was senator P.A.J.M. Steenkamp van de KVP. In de zomer van 1972 verscheen de nota 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij', waarin de relatie tussen het partijverband en de grondslag aan de orde kwam. In de nota werd zowel een exclusief christelijke als een 'open' grondslag verworpen. Het samenbindende element zocht Steenkamp in het politieke antwoord op de boodschap van het evangelie, de zogenaamde 'antwoordfilosofie'.⁴

In de praktijk kreeg de eenwording van ARP, CHU en KVP langzaam enige gestalte. Zo besloten de drie wetenschappelijke instituten in 1972 tot een vergaande samenwerking over te gaan. In de Tweede Kamer kwamen de fracties ook meer tot elkaar. Op verschillende terreinen werkten ARP, CHU en KVP samen en soms traden ze zelfs op met één spreker, die namens alle drie de partijen sprak. Op andere terreinen kwam de samenwerking moeizamer van de grond. Zo bleek het in de aanloop naar de verkiezingen van 1972 niet mogelijk om tot een gemeenschappelijke lijst te komen. Voorzitter O.W.A. baron van Verschuer, die in februari 1972 Van Hulst was opgevolgd, had daar wel op aangedrongen, maar vooral binnen de ARP bestond veel aarzeling. Uiteindelijk werd door de drie partijen teruggegrepen op het gemeenschappelijke urgentieprogramma van 1971. Tijdens de verkiezingscampagne ging iedere partij haar eigen gang. Elke partij trad met een eigen programma op en er werd slechts één gezamenlijke verkiezingsbijeenkomst georganiseerd.

Naast de grondslag van de nieuwe partij was ook de politieke koers een obstakel voor nauwere samenwerking. Dat bleek duidelijk bij de reacties op de polarisatiestrategie van de PVDA. Deze strategie was gericht op verscherping van de tegenstellingen in de politiek met als doel de kiezers een duidelijke keuze te bieden tussen behoud en vooruitgang. De confessionele partijen zouden tot eenzelfde keuze gedwongen moeten worden. De ARP en de KVP reageerden verdeeld op deze strategie. Een deel wilde wel met links een coalitie aangaan, maar een ander deel niet. De verkiezingsnederlaag van 1972, waarin ARP, CHU en KVP gezamenlijk van 58 naar 48 zetels teruggingen, had tot gevolg dat alternatieven voor een links kabinet ontbraken. Hierdoor groeide onder antirevolutionairen en katholieken de bereidheid een kabinet-Den Uyl te gedogen.

Ook de CHU-fractie was verdeeld. Tilanus jr. en W. Scholten waren voorstander van gedogen, omdat zij het proces van christendemocratische eenwording niet

onnodig wilden bemoeilijken. De meerderheid van de fractie dacht daar anders over. Zij was van mening dat ARP, CHU en KVP bij de verdeling van de ministersposten niet volwaardig door de PVDA werden behandeld. De fractie verwachtte bovendien dat een kabinet-Den Uyl het niet lang zou volhouden en dat er op afzienbare termijn weer verkiezingen zouden worden uitgeschreven.⁵ Om deze reden was de fractie dan ook niet bang dat afwijzing van deelname aan een links kabinet tot problemen voor de samenwerking met ARP en KVP zou leiden. Op 26 april 1973 besloot de fractie niet meer mee te werken aan de formatie. Daarbij werd wel aangetekend dat de CHU geen oppositie zou voeren omwille van de oppositie. De houding in het parlement zou bepaald worden door het gouvernementele uitgangspunt 'steun waar mogelijk, kritiek waar nodig.'⁶

De verwachtingen van de fractie kwamen echter niet uit. Allereerst bleek het kabinet-Den Uyl over meer vitaliteit te beschikken dan de CHU-fractie voor mogelijk had gehouden. Verder trad fractievoorzitter Kruisinga vooral in de eerste jaren van het kabinet op als de leider van een oppositiepartij en niet als de leider van een gouvernementele partij. Dat gaf niet alleen aanleiding tot wrijving die de christendemocratische samenwerking bemoeilijkte, het leidde ook regelmatig tot opmerkelijke situaties. Kruisinga was namelijk enerzijds fractievoorzitter van een oppositiepartij, maar anderzijds ook deelnemer aan de periodieke vergaderingen van de fractiebesturen van ARP, CHU en KVP waarin werd geprobeerd het beleid van die fracties op elkaar af te stemmen.⁷

Tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl was de bezinning over de nota van de Contactraad verdergegaan. Een door de partijen ingestelde Stuurgroep stelde in juni 1973 een ontwerpresolutie op waarin werd voorgesteld over te gaan tot de oprichting van een Christen Democratisch Appèl (CDA), voorlopig nog in de vorm van een samenwerkingsverband. De nota van de Contactraad diende als basis voor een dergelijke partij. In de resolutie werd ook gesteld dat de formatie geen blijvende negatieve invloed mocht hebben op de groeiende samenwerking van de fracties.

De nota en de ontwerpresolutie werden binnen de CHU positief ontvangen. Het bestuur sprak in een begeleidende notitie het vertrouwen uit dat de nieuwe partij christelijk zou zijn. De vorming van een federatief verband werd omschreven als 'overgang naar de ene christendemocratische partij, die er zal moeten komen.'⁸ De Algemene Vergadering volgde het bestuur en stemde eind juni 1973 in met de oprichting van het CDA. Wel nam de Algemene Vergadering afstand van het regeerakkoord van het kabinet-Den Uyl. Samenwerking van de fracties van ARP, CHU en KVP diende plaats te hebben op basis van het gemeenschappelijk urgentieprogramma.

De aanvaarding van de nota en de ontwerpresolutie betekende niet dat kritiek binnen de CHU ontbrak. Een aantal CHU'ers, onder wie Elderenbosch, was niet ingenomen met de antwoordfilosofie als het samenbindende element van de nieuwe partij. Dat kon volgens hem alleen een beginsel zijn. De politieke strategie was daarvan niet meer dan de afgeleide.⁹ De Centrumgespreksgroep had soortgelijke

kritiek. De eenheid waarop het CDA zou rusten, was volgens haar zo vaag omschreven dat daar het christelijk-historische beginsel niet aan opgeofferd mocht worden. Ook was de Centrumgespreksgroep tegen de vorming van het CDA omdat de fracties van de ARP en de KVP het kabinet-Den Uyl mogelijk hadden gemaakt. De Centrumgespreksgroep adviseerde de Algemene Vergadering daarom de resolutie te verwerpen. Oud-minister en oud-partijvoorzitter Beernink schaarde zich achter dit advies.¹⁰

De instemming van de Algemene Vergadering met de oprichting van het CDA riep binnen de Centrumgespreksgroep en de CHJO, uiteraard om tegengestelde redenen, teleurgestelde reacties op. De Centrumgespreksgroep moest de deelname van de CHU aan het CDA aanvaarden, maar zag haar afwijzing van het kabinet-Den Uyl bevestigd. Dat laatste gaf maar weinig voldoening, omdat dit in de lijn der verwachting had gelegen nadat de fractie uit de formatie was gestapt. Voor de CHJO werd een doemscenario werkelijkheid. Wel een christendemocratische partij, maar geen progressieve koers na de verwerping van deelname aan het kabinet-Den Uyl. Voormalig voorzitter Huijsen kon daar maar één conclusie aan verbinden. Hij verliet de Unie.

Na aanvaarding van de ontwerpresolutie door ARP, CHU en KVP besloot de Stuurgroep de naam Christen Democratisch Appèl bij de Kiesraad te laten registreren. Verder werd een bestuursorgaan voor het CDA ingesteld, waarvan Steenkamp voorzitter werd. Namens de CHU had Janssen van Raaij zitting als secretaris. Het bestuursorgaan had geen beslissingsbevoegdheid, maar formuleerde voorstellen die vervolgens door elk van de drie partijbesturen moesten worden gefiatteerd. Eind 1973 stelde het bestuursorgaan een ontwerpresolutie op waarin het besluit tot pre-federatieve samenwerking nader werd uitgewerkt. Bij de eerstvolgende verkiezingen zouden de drie partijen met een gemeenschappelijke kandidatenlijst optreden. Een volledige integratie zou echter nog niet mogelijk zijn. Daarom koos het bestuursorgaan voor een groeimodel waarin belangrijke bevoegdheden pas kort voor de fusiedatum aan het CDA zouden worden overgedragen.

In december 1973 aanvaardden de drie partijen de ontwerpresolutie van het bestuursorgaan met grote meerderheid. De Unieraad nam echter een motie aan waarin de zogeheten 'politieke hypotheek' werd vastgelegd. In deze motie aanvaardde de Unieraad de resolutie 'met dien verstande dat de beslissing door de bevoegde Unie-organen, of tot één lijst danwel lijstverbinding, of tot gescheiden optrekken zal moeten worden genomen tegen de achtergrond van de feitelijke parlementaire politieke situatie vóór de eerstvolgende verkiezingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.'¹¹ Het besluit tot een gemeenschappelijke lijst zou door de CHU dus worden genomen in het licht van de politieke actualiteit en die was tijdens het kabinet-Den Uyl tamelijk gecompliceerd.

In het voorjaar van 1974 werden de ontwerpstatuten voor het CDA aan de drie partijen aangeboden. Hierin stond dat het CDA het evangelie aanvaardde als richtsnoer voor het politieke handelen. Daarnaast introduceerde het ontwerp het rechtstreekse lidmaatschap van het CDA. Leden van ARP, CHU en KVP zouden

qualitate qua lid zijn van het CDA, anderen konden rechtstreeks lid worden. Op deze wijze werd voorkomen dat een vierde partij zou ontstaan zonder veel binding met ARP, CHU en KVP.

De Unieraad behandelde de ontwerpstatuten in december 1974. De christelijk-historische partijraad plaatste daarbij opnieuw de kanttekening over de 'politieke hypotheek'.¹² De ontwerpstatuten werden vervolgens naar de kiesverenigingen gestuurd. Deze dienden veel amendementen in, die op de Algemene Vergadering van februari 1975 werden behandeld. Hoewel de conceptstatuten met ruime meerderheid werden goedgekeurd, nam de Algemene Vergadering ook twee belangrijke amendementen aan. Volgens de motie-Beernink moesten de statuten duidelijk uitspreken dat onder het evangelie de gehele bijbelse getuigenis van Gods geboden en beloften werd verstaan. Dat moest de vrees wegnemen dat onder het evangelie alleen of voornamelijk het Nieuwe Testament werd verstaan. Het tweede amendement, dat van Y. Scholten, legde nogmaals de 'politieke hypotheek' vast. De Tweede Kamerfractie was niet gebonden aan het streven naar één CDA-fractie zolang er geen wijziging was gekomen in de parlementaire situatie.¹³

In februari 1975 kwamen in Woudschoten afgevaardigden van de drie partijen bijeen om de amendementen op de ontwerpstatuten te verwerken. De conferentie verliep moeizaam, maar uiteindelijk slaagden de deelnemers er toch in een aantal overwegingen op te stellen die de kandidaten voor het CDA zouden moeten ondertekenen voor ze namens de partij aan de verkiezingen mochten deelnemen. Tot deze overwegingen behoorde dat het samenbindende element van de nieuwe partij bestond uit de politieke strategie, het actieprogramma en het beleid, zoals dat als antwoord op de evangelische oproep vorm werd gegeven. Verder aanvaardde het CDA het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen en richtte de partij zich tot het gehele Nederlandse volk zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering.

Deze overwegingen stonden dicht bij de opvattingen van de CHU. Dat het evangelie richtsnoer voor het politieke handelen zou zijn, was voor de Unie vanzelfsprekend. De zogenaamde voetnoot-Beernink had er bovendien voor gezorgd dat onder het evangelie de gehele bijbel werd verstaan. Dat het CDA zich tot het gehele Nederlandse volk richtte, sloot nauw aan bij de benadering van de Unie, waar immers 'Heel het Volk' centraal stond. Ook de grondslag was aanvaardbaar. Geen uitsluiting van degenen die alleen het uitgangspunt aanvaardden, maar ook geen vrijblijvendheid. Dat de CHU het ondertekenen van het programma door de kandidaten accepteerde, was een concessie. De Unie gaf daarmee de langgekoesterde onafhankelijkheid van de afgevaardigden op.

Met betrekking tot het opstellen van de CDA-lijst besloten de afgevaardigden van de drie partijen dat de beslissing zo spoedig mogelijk genomen zou worden. Als uiterste termijn werd september 1976 aangegeven. De partijorganen moesten dan in het voorjaar van 1976 vaststellen of aan de voorwaarden was voldaan en of de politieke hypotheek kon worden ingelost. Op 25 april 1975 werd formeel tot de federatie besloten.

Terwijl aan de top de eenwording van ARP, CHU en KVP een moeizaam proces bleek door de actuele politieke verhoudingen en door de discussies rond de grondslag, verliep de samenwerking aan de basis een stuk vlotter. Dat bleek duidelijk tijdens de verkiezingen in 1974 voor de Provinciale Staten. Naast Friesland en Limburg, waar ARP, CHU en KVP al in 1970 met een gezamenlijke lijst waren opgetreden, werkten de drie partijen nu ook in Groningen, Noord-Brabant en Noord-Holland samen. Ook traden ARP, CHU en KVP in bijna alle provincies met een gemeenschappelijk programma op. Hetzelfde viel te constateren bij de verkiezingen voor de gemeenteraad later dat jaar. Na deze verkiezingen functioneerde in ruim de helft van alle Nederlandse gemeenten plaatselijke CDA samenwerkingsverbanden en fracties, evenals in tien van de elf provincies.

Het streven naar een fusie, eerst alleen met de ARP en later ook met de KVP, kon al vanaf het midden van de jaren zestig op ruime steun van de CHU-kiezers rekenen. Een NIPO enquête uit juni 1964 liet zien dat 92% van de CHU-aanhangers 'met een mening' voorstander was van één protestants-christelijke partij. Een herhalingsonderzoek uit augustus leverde 90% voorstanders op.¹⁴ Een enquête waarvan de resultaten in december 1966 in het weekblad *Nieuwe Revu* werden gepubliceerd, liet zien dat het aantal voorstanders onder CHU-stemmers voor een samengaan tussen katholieken en protestanten 70% bedroeg, het aantal tegenstanders 21% en dat 9% geen mening had.¹⁵ Het aantal voorstanders van een samengaan met de KVP lag weliswaar behoorlijk hoog, maar toch een stuk lager dan het aantal voorstanders van een fusie met alleen de ARP. Hierin kwam in de volgende jaren weinig verandering. Het percentage voorstanders onder de CHU-stemmers van een samengaan met ARP en KVP bleef volgens de peilingen tussen 1970 en 1973 fluctueren tussen 62% en 77%. Een flinke minderheid van tussen de 17% en 29% bleef tegen. De tegenstanders waren bepaald geen verwaarloosbare groep. Het was dan ook begrijpelijk dat het partijbestuur met de belangrijkste spreekbuis van de tegenstanders, de Centrumgespreksgroep, in overleg bleef.

De Unie brokkelt af

De totstandkoming van het CDA en de oppositionele rol van de CHU onder het kabinet-Den Uyl vergden veel aandacht van het bestuur. Met de Unie zelf ging het intussen minder goed. Bij een eerste oppervlakkige beschouwing leek dat overigens wel mee te vallen. Zo liep het ledental tussen 1970 en 1979 wel met ongeveer tien procent terug van 29.000 naar 26.000, maar in vergelijking met de ARP en de KVP was dat een beperkte daling. Een vergelijking met partijen als de PVDA en de VVD leverde een minder rooskleurig beeld op, want die partijen wisten juist leden te winnen. Dat ook de kleine christelijke partijen – Reformatorische Politieke Federatie (RPF), Gereformeerde Politiek Verbond (GPV) en Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) – groeiden, moest de CHU te denken geven.¹⁶

Vooral de RPF werd als een potentieel gevaarlijke concurrent beschouwd. De directe aanleiding voor de oprichting van de RPF lag in de fusiebesprekingen tussen ARP, CHU en KVP, maar de wortels lagen in een aantal personen en groepen die de ARP al eerder hadden verlaten uit onvrede met de evangelische radicalisering binnen de partij. Naast deze verontruste antirevolutionairen speelde het Nationaal Evangelisch Verband (NEV) een belangrijke rol bij de totstandkoming van de RPF. Juist vanwege het NEV was de top van de CHU alert, omdat het Verband in de vroege jaren 1970 contacten onderhield met bezwaarden uit onder andere de Unie. Binnen de CHU bestond zodoende bezorgdheid over de mogelijke aantrekkingskracht van de RPF op de meer conservatieve CHU'ers die zich niet alleen zorgen maakten over het loslaten van de beginselen, maar ook niet konden instemmen met de politieke koers. Vooral Kamerlid G. van Leijenhorst probeerde de invloed van de RPF te beperken door zoveel mogelijk met deze bezorgde achterban in gesprek te blijven. Hoewel een deel van de leden van de Centrumgespreksgroep later naar de RPF zou overstappen, bleef de aantrekkingskracht van de nieuwe partij toch beperkt. In 1977 behaalde de RPF namelijk geen enkele zetel. Vier jaar later wist de RPF twee zetels te behalen, maar was haar aanhang vooral afkomstig uit verschillende gereformeerde kerken en uit evangelische kerkgenootschappen en slechts in beperkte mate uit de hervormde kerk.

De terugval van de CHU trad duidelijk aan het licht bij de nevenorganisaties en de lokale afdelingen. Zoals we zagen, had de CHJO in 1972 uit teleurstelling over de kandidaatstelling en de politieke koers van de CHU haar vertegenwoordigers uit het bestuur en de Unieraad teruggetrokken. De CHJO nam de zaak hoog op. Volgens de landelijke bestuursraad van de CHJO kon de CHU, gezien de conservatieve voorkeur van de leden, geen rol meer spelen in de vorming van een nieuwe open volkspartij met een progressieve koers.¹⁷

Voor het partijbestuur van de CHU was de maat vol. Voorzitter baron Van Verschuer stelde de vraag aan de orde of de jongerenorganisatie nog wel gewenst was en zo ja, hoe deze dan binnen de CHU moest functioneren.¹⁸ De gesprekken die volgden leverden echter niet veel op en begin 1973 zette het bestuur de subsidie aan de CHJO stop. Bij dit besluit werd uitdrukkelijk vermeld dat de CHU geen jongerenorganisatie kon tolereren die zich telkens tegen de partij keerde wanneer ze haar zin niet kreeg.¹⁹ Het bestuur van de CHJO reageerde als door een wesp gestoken. Ze kon deze poging de jongerenorganisatie monddood te maken, niet accepteren.²⁰

Het gesprek tussen de CHU en CHJO stakte totdat de jongerenorganisatie begin 1974 weer contact opnam. Na een gesprek in mei namen de vertegenwoordigers van de christelijk-historische jongeren weer zitting in de Unieraad. De CHJO had zich wegens ernstige financiële tekorten inschikkelijk getoond. Een teruglopend ledental en een geblokkeerde subsidie hadden voor een halvering van de inkomsten gezorgd. De omstandigheden waren nijpend. Volgens eigen opgave bedroeg het aantal leden nog ongeveer 600, maar dit was een optimistische inschatting. Hoewel de CHU na het herstel van de relaties weer met subsidie over de brug kwam, bleven

de verhoudingen moeizaam. Daar zou pas verandering in komen nadat het oude bestuur van de CHJO door een nieuw bestuur werd afgelost.

Tussen de jongerengroepen van ARP, CHU en KVP waren aan het einde van de jaren zestig gesprekken over mogelijke samenwerking begonnen. Die gesprekken verliepen stroef. Vooral de ARJOS, de antirevolutionaire jongerenorganisatie, hield afstand. In november 1971 besloten de CHJO en KVPJO zonder de ARJOS een federatie op te richten. De organisaties behielden hun zelfstandigheid, maar wel ging het christelijk-historische jongerenblad *Stakkato* op in het federatieblad *Tweek*. Ook bij de jongeren doorkruiste de vorming van het kabinet-Den Uyl de voortgang van de samenwerking. Tegelijkertijd zakte de katholieke jongerenorganisatie in elkaar, waardoor de federatie steeds meer een lege huls werd. De federatie raakte in ontbinding. In april 1975, toen het CDA werd opgericht, waren er zelfs geen georganiseerde katholieke jongeren meer, terwijl de CHJO een sluimerend bestaan leidde.

In 1976 krabbelde de CHJO weer enigszins op. Het nieuwe bestuur zocht geen confrontatie meer met de moederorganisatie, maar stelde zich achter de politieke koers van de CHU op.²¹ Loyaliteit stond nu boven kritische begeleiding. De aandacht van het nieuwe bestuur richtte zich op de wederopbouw van de CHJO. Daar had het bestuur zijn handen aan vol. In 1978 was het aantal leden namelijk teruggelopen tot 160. De ledentallen in provincies als Drenthe en Zeeland waren zo ver weggezaakt, dat heroprichting van de afdelingen onverantwoord werd geacht.²² Van een vitaal christelijk-historisch jeugdleven was eigenlijk sinds 1973 nauwelijks meer sprake. Dat het bouwwerk niet helemaal instortte, was voor een groot deel te danken aan de overheidssubsidie die sinds 1975 aan het politiek jongerenwerk werd verstrekt. Zo bedroeg het budget van de CHJO in 1977 55.000 gulden, waarvan ruim driekwart afkomstig was van de overheid.²³

Ook tussen de Unie en de Centrale ontstond in 1972 een stekelige verhouding. Na het voor de Centrale teleurstellende verloop van de kandidaatstelling en het slechte verkiezingsresultaat zaten er geen vrouwen meer in de Tweede Kamerfractie. Het bestuur van de Centrale twijfelde aan de toekomst van de vrouwenorganisatie. Voorzitter T. Grooten-van Boven vroeg zich in *Vrouwengeluiden* af of de Centrale niet beter opgeheven kon worden. Deze pessimistische houding werd versterkt door teruglopende ledentallen en een toenemend aantal afdelingen dat nauwelijks meer activiteiten ontplooidde. In een enquête wezen de leden opheffing echter in grote meerderheid af. Liefst 89% van de geënuquêteerde leden wilde de Centrale laten voortbestaan en 93% sprak zich uit voor verdere samenwerking met ARP en KVP.²⁴

Net zoals hij eerder aan de CHJO de vraag had gesteld over de behoefte aan een christelijk-historische jongerenorganisatie, zo benaderde voorzitter Van Verschuer in 1973 de Centrale met de vraag of er nog wel behoefte bestond aan een christelijk-historische vrouwenorganisatie. Met de resultaten van de enquête in de hand wees het bestuur van de Centrale erop dat veel christelijk-historische vrouwen er de voorkeur aan gaven om binnen een vrouwenorganisatie actief te zijn. De

Centrale legde zelfs een aantal eisen op tafel. Zo moesten Haars en De Ruiter in het dagelijks bestuur worden opgenomen en diende het bestuur van elke kamerkring, statenkring en kiesvereniging een vrouwelijk lid te tellen. Daarnaast zou de Centrale van de Unie graag een jaarlijkse subsidie van 5000 gulden ontvangen.²⁵ Het voorstel voor quota zou het uiteindelijk niet redden, hoewel de Unieraad wel aan de wens van de Centrale tegemoet was gekomen door een voorstel te ontwerpen waarin quota voor vrouwen en jongeren werden bepleit. Het voorstel werd echter afgewezen door de statutencommissie, die van mening was dat grotere participatie het gevolg moest zijn van grotere activiteit en niet van kwaliteitszetels.²⁶ Na deze aanvaringen vond in 1974 een reorganisatie van de Centrale plaats. De aandacht van de vrouwenorganisatie verschoof nu naar de samenwerking met de ARP en KVP. Ook werd sinds 1973 actief deelgenomen aan het federatief samenwerkingsverband, het CDA-Vrouwenberaad.

Niet alleen de nevenorganisaties kampten rond het midden van de jaren zeventig met teruglopende ledentallen, ook bij een aantal lokale afdelingen was dat het geval. In Delft was rond 1975 de fut er helemaal uit. De secretaris hield de notulen nog maar summier bij, terwijl het aantal ledenvergaderingen snel terugliep. Voor een deel was dat het gevolg van het besluit van de Stuurgroep CDA-Delft in 1974 om bij voorkeur alleen nog gezamenlijk te vergaderen, maar ook wanneer de CHU een vergadering voor de eigen leden uitschreef, kwamen er bijna nooit meer dan tien opdagen.²⁷ Zo trok de belangrijke ledenvergadering van 9 november 1976, waarin de CHU goedkeuring verleende aan de oprichtingsakte, het huishoudelijk reglement en het verkiezingsreglement voor het CDA-verband-Delft, slechts elf leden.²⁸ Tussen december 1977 en de opheffingsvergadering van juni 1980 werden zelfs helemaal geen ledenvergaderingen meer gehouden. Het ledental daalde rap. Waren er in 1972 nog 130 leden, wat toen al een historisch dieptepunt was, in 1976 waren er nog maar 80 leden. Dat kon niet worden toegeschreven aan het rechtstreekse lidmaatschap van het CDA. De afdeling Delft van het CDA telde in 1977 namelijk nog maar veertig leden, onder wie een groot aantal antirevolutionairen en katholieken.

De leden lieten zich dan misschien niet veel meer zien, het bestuur van de afdeling Delft werkte in de jaren zeventig wel gestaag door aan de vorming van een plaatselijk CDA. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad in mei 1974 traden ARP, CHU en KVP met een CDA-lijst op waarbij de bloedgroepen niet werden vermeld.²⁹ Het resultaat viel met 27,2% van de geldige stemmen niet tegen. Het was in ieder geval een stuk beter dan in maart van hetzelfde jaar toen de drie partijen bij de Statenverkiezingen nog ieder met een eigen lijst waren opgetreden. De drie partijen hadden toen samen 22,7% behaald. Na de goedkeuring van de reglementen en de oprichtingsakte van het CDA-verband-Delft door de ledenvergaderingen van ARP, CHU en KVP in oktober en november 1976, trad in februari 1977 het eerste CDA-bestuur aan.³⁰ Formeel bestond de CHU in Delft nog tot de opheffing in 1980, maar feitelijk kan wel gesteld worden dat de afdeling vanaf 1974 vegeeteerde. Voor de weinige leden die nog reesterden, was het CDA de politieke

werkelijkheid geworden. Onder deze naam werd in de gemeenteraad opgetreden en onder deze naam werd aan de verkiezingen deelgenomen. Het moet voor de afdeling Delft dan ook frustrerend zijn geweest dat de nationale fusiebesprekingen zich zo voortsleepten, terwijl de afdeling intussen leegliep.

Opgaan in het CDA

De uitkomst van Woudschoten sloot de weg af naar een 'open partij'. Binnen de KVP leidde dit resultaat tot het aftreden van voorzitter De Zeeuw, die bleef pleiten voor een open christendemocratische volkspartij. Onder de antirevolutionairen bleven de resultaten van Woudschoten echter omstreden. Zo pleitte fractievoorzitter W. Aantjes ervoor dat CDA-kandidaten voor vertegenwoordigende functies behalve met het politieke programma ook met de uitgangspunten van de partij moesten instemmen. De kandidaten dienden een persoonlijke binding met de grondslag te hebben. Aantjes wilde ze, indien noodzakelijk, op het bijbelse uitgangspunt van hun politieke standpunt kunnen aanspreken. De CHU nam in deze discussie een middenpositie in. In augustus 1975 gaven voorzitter Van Verschuer en fractievoorzitter Kruisinga in een gezamenlijke verklaring aan dat, volgens de CHU, leden van een partij elkaar niet de maat moesten nemen. De verantwoordelijkheid diende uitsluitend bij de individuele kandidaat te liggen.³¹

Aan de vooravond van het eerste CDA-congres in augustus 1975 kwam het dagelijks bestuur van het CDA bijeen om over de grondslag overeenstemming te bereiken. De vraag was aan de orde of de leden en vertegenwoordigers van het CDA konden volstaan met alleen het aanvaarden van het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen of dat ze er persoonlijk mee moesten instemmen. Tijdens de beraadslagingen ontstond verdeeldheid binnen de antirevolutionaire delegatie, waarbij Aantjes in een minderheidspositie terecht kwam. Met uitzondering van Aantjes en nog een ander antirevolutionair delegatielid aanvaardde het dagelijks bestuur van het CDA vervolgens een ontwerp-resolutie waarin het aanvaarden van het evangelie centraal stond.

Tijdens het congres zette Aantjes zijn bezwaren opnieuw uiteen tegen de wijze waarop in de ontwerp-resolutie de grondslag van het CDA was geformuleerd. Hij leed echter een nederlaag. Het congres stemde in met de bestuurs-resolutie. Het CDA vroeg van zijn leden en vertegenwoordigers het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen te aanvaarden. Dit droegen zij uit door het programma en het beleid. Zo werd de weg afgesneden om te vragen naar de persoonlijke geloofsovertuiging.³² Het congres koos vervolgens Steenkamp tot voorzitter van het CDA en Janssen van Raaij tot eerste ondervoorzitter.

De grondslagdiscussie was hiermee binnen de ARP nog niet tot een einde gekomen. Op verzoek van de antirevolutionairen werden eind 1975 in Berg en Dal en Haaften nieuwe bijeenkomsten georganiseerd. Op de bijeenkomst in Berg en Dal bleven de meningen verschillen over de vraag of van vertegenwoordigers

van het CDA verwacht mocht worden dat zij ook persoonlijk het evangelie voor hun politieke handelen aanvaardden. Uiteindelijk trokken de deelnemers de conclusie dat het verschil van mening geen beletsel hoefde te vormen voor de totstandkoming van één CDA-lijst.

Op de bijeenkomst te Haaften lag de nadruk meer op de politieke hypotheek. De delegatie van de CHU keerde zich tegen de conclusie dat het voor de geloofwaardigheid van het CDA noodzakelijk was om bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen met één CDA-lijst uit te komen. Binnen de CHU bestond een groot verschil van inzicht tussen voorzitter Van Verschuer en fractievoorzitter Kruisinga. Van Verschuer wilde dat er voor de volgende verkiezingen een CDA-lijst zou zijn. Wanneer die er niet zou zijn, dan zou de CHU zich tijdens de verkiezingen tegen de ARP en KVP moeten afzetten om zich te profileren. Van Verschuer dreigde dat hij dan zou aftreden. Kruisinga vond een samengaan op nationaal niveau niet vanzelfsprekend. Hij gaf de delegaties zelfs in overweging het kabinet-Den Uyl maar te laten vallen. Een suggestie die door de ARP en de KVP niet werd gevolgd.³³

Op de Unieraad van 13 december 1975 werd het pleit beslecht in het voordeel van Van Verschuer. De beoordeling van het kabinet-Den Uyl, of die nu positief of negatief zou uitvallen, mocht de christendemocratische eenwording niet in de weg staan. De Unieraad bracht een scheiding aan tussen de actuele politieke vraagstukken op korte termijn, die primair voor verantwoordelijkheid van de fractie kwamen, en de politieke lijn van de langere termijn, die primair een zaak was van de partij. De fractie mocht haar profiel niet verscherpen ten koste van de andere christendemocratische partijen omdat de totstandkoming van de ene lijst nu eenmaal van het grootste belang werd geacht. Verder nam de Unieraad een resolutie aan waarin werd uitgesproken dat het in Berg en Dal geconstateerde verschil ten aanzien van het uitgangspunt geen beletsel was voor de totstandkoming van één lijst. Met deze uitkomst was de positie van het Uniebestuur versterkt. Na Haaften, waar een openlijke confrontatie tussen Van Verschuer en Kruisinga had bedreigd, bestond er nu een duidelijke lijn.³⁴

De onmacht die de drie partijen in het najaar van 1975 tentoonspreidden, wekte bij een deel van de achterban de indruk dat veel betrokken politici niet in staat waren over hun eigen schaduw te stappen. Als reactie hierop ontstond in november 1975 de actie 'Wij horen bij elkaar'.³⁵ Deze beweging, die lokaal was ontstaan, verspreidde zich snel en ontving veel adhesiebetuigingen van gewone leden. In een manifest uit begin december werd gewezen op de vele plaatsen in Nederland waar tussen de drie partijen al flink werd samengewerkt. In het manifest werden bekende onderwerpen aangesneden, zoals de politieke beoordeling van het kabinet-Den Uyl die de eenwording niet mocht blokkeren. Opmerkelijk is dat in het manifest de resterende meningsverschillen over de grondslag als marginaal werden weggezet. Blijkbaar hechtte een belangrijk deel van de achterban daar heel wat minder waarde aan. Het manifest was door veel prominenten ondertekend, onder wie van christelijk-historischen huize Tilanus jr., Udink, Van Dulst, De Geer van Oudegein, Mellema, Y. Scholten en Wittewaall van Stoetwegen.³⁶ In september

1976 werden de 80.000 handtekeningen die de actie had opgeleverd, symbolisch overhandigd aan CDA-voorzitter Steenkamp.

Na de Unieraadvergadering van december 1975, waarin de christendemocratische samenwerking voorrang had gekregen op de politieke hypotheek, versnelde de integratie van de drie fracties. In dezelfde maand nam de CHU-fractie het initiatief om samen met de ARP en de KVP een aantal gemeenschappelijke studiecmissies in te stellen. Deze moesten bijdragen tot het ontstaan van gemeenschappelijke opvattingen over actuele politieke onderwerpen. De ARP-fractie en de KVP-fractie gingen hiermee akkoord en in januari 1976 werd een tiental werkgroepen gevormd. Vanaf half mei 1976 volgde wekelijks een gemeenschappelijk fractiebestuur, later gevolgd door een gemeenschappelijk fractiesecretariaat. In mei 1976 werden de vorderingen geëvalueerd. Fractievoorzitter Kruisinga constateerde meer overeenstemming dan hij van tevoren had verwacht.

Binnen de Unie werden nu ook belangrijke stappen gezet op weg naar de eenwording. In de vergadering van de Unieraad in april 1976 werd met zeer grote meerderheid besloten de Algemene Vergadering voor te stellen dat aan de voorwaarden voor de totstandkoming van één CDA-lijst was voldaan. Op de Algemene Vergadering van 22 mei stemde ruim 90% van de afgevaardigden met deze conclusie in. Vervolgens werd de Unieraad gemachtigd om in september de definitieve beslissing over de ene lijst te nemen. Voorzitter Van Verschuer stelde nadrukkelijk dat bij de komende verkiezingen niet het beleid van het kabinet-Den Uyl inzet kon zijn, maar alleen een op de toekomst gericht profiel van het CDA.³⁷

Terwijl de Unie voortgang maakte met de eenwording, bleven de gevoelens binnen de ARP verdeeld. Volgens Aantjes wilde iedereen een CDA, maar de vraag was welk CDA. Vanuit de ARP werden nieuwe voorwaarden opgesteld voor een optreden met één lijst en één programma bij de volgende verkiezingen. Nadat het dagelijks bestuur van het CDA een eind aan de antirevolutionaire wensen was tegemoetgekomen, waaronder de mogelijkheid dat er tijdens de verkiezingen toch een intentieverklaring ten aanzien van het kabinet-Den Uyl zou worden uitgesproken, ging de partijraad van de ARP akkoord met de ene lijst.³⁸

Volgens de Centrumgespreksgroep kwam door deze tegemoetkoming aan de ARP het besluit over de CDA-lijst weer ter discussie te staan. Wanneer een intentieverklaring ten gunste van links zou worden uitgesproken, moest volgens de Centrumgespreksgroep de Algemene Vergadering opnieuw een beslissing over de CDA-lijst nemen. Zowel Van Verschuer als Kruisinga wenste echter niet op het besluit terug te komen. Ook de Unieraad besloot met ruime meerderheid de kwestie niet te heropenen. Wel werd een motie aangenomen waarin werd vastgelegd dat het uitspreken van een intentieverklaring tijdens de verkiezingen met de grootst mogelijke voorzichtigheid moest plaatsvinden.³⁹

Nu het besluit tot één CDA-lijst nagenoeg onherroepelijk was, moesten de drie partijvoorzitters overeenstemming bereiken over de lijsttrekker. Nadat verschillende kandidaten waren afgefallen, onder wie geen christelijk-historischen, verenigden de voorzitters zich achter A.A.M. van Agt, vicepremier en KVP-minister

van Justitie in het kabinet-Den Uyl. Tijdens het tweede CDA-congres in december 1976 werd hij bij acclamatie aangewezen als lijsttrekker. Van Agt gaf in zijn redevoering aan dat hij in de gegeven omstandigheden geen intentieverklaring wenste. Op het congres werd ook de gemeenschappelijke kandidatenlijst vastgesteld en het verkiezingsprogramma 'Niet bij brood alleen' goedgekeurd.

In maart 1977 viel het kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek. Hoewel het 'ethisch reveil' van Van Agt – een herwaardering van waarden en normen – een belangrijke plaats in de verkiezingscampagne kreeg, werd deze niet eensgezind gevoerd.⁴⁰ De uitslag viel echter niet tegen; 49 zetels tegen de 48 van de drie afzonderlijke partijen in 1972. Na de verkiezingen koos de CDA-fractie Van Agt tot haar voorzitter. In een vrije stemming werd KVP'er F.H.J.J. Andriessen tot vice-voorzitter gekozen. Een katholieke voorzitter én vicevoorzitter viel zowel bij de ARP als bij de CHU niet in goede aarde. Enkele dagen later trad Andriessen daarom terug, waarna Aantjes tot eerste ondervoorzitter werd gekozen en Kruisinga tot tweede ondervoorzitter.

De PVDA was met tien zetels winst de onbetwiste overwinnaar van de verkiezingen. De daaropvolgende kabinetsformatie tussen PVDA, CDA en D'66 mislukte echter doordat de sociaaldemocraten blokkades opwierpen bij de invulling van de ministersposten. Nadat formateur Den Uyl zijn opdracht aan de koningin had teruggegeven, kwam in kort tijdsbestek een kabinet van CDA en VVD tot stand. Voormalig fractievoorzitter Kruisinga werd minister van Defensie en P.A.C. Beelaerts van Blokland minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Kruisinga zou overigens al in maart 1978 aftreden omdat hij de invoering van de neutronenbom niet in overeenstemming kon brengen met zijn geweten. Hij werd opgevolgd door W. Scholten, op dat moment lid van de Raad van de State.

Het kabinet-Van Agt kon in eigen kring niet op onverdeelde steun rekenen. Een deel van de ARP'ers was liever met de PVDA in zee gegaan. Fractievoorzitter Aantjes, voorstander van een kabinet met de PVDA, zag in het regeringsakkoord te weinig terug van het CDA-programma. Zeven leden van de CDA-fractie, onder wie zes ARP'ers en een KVP'er, hadden overwegende bezwaren tegen het akkoord. Zij gingen als loyalisten door het leven en zouden het kabinet nog menig hachelijk moment bezorgen. De CHU'ers voelden zich duidelijk meer op hun gemak in het centrumrechtse kabinet dan hun antirevolutionaire collega's. Terwijl geen enkele CHU'er tot de loyalisten behoorde, waren in het eerste deel van de formatie, toen PVDA, CDA en D'66 een regeringsakkoord hadden gesloten, het juist drie CHU'ers geweest die ernstige bezwaren naar voren hadden gebracht.⁴¹

Intussen had de discussie over de grondslag van het CDA niet stilgestaan. In november 1977 werd een commissie ingesteld die tot taak kreeg de resterende meningsverschillen uit de weg te ruimen. De commissie stond onder leiding van voormalig Unievoorzitter Van Verschuer. In oktober 1978 publiceerde de commissie het rapport 'Grondslag en politiek handelen'. In dit rapport verwierp de commissie op principiële gronden de uitkomsten van de in 1975 gevoerde discussie of een niet-christen lid of vertegenwoordiger van het CDA kon zijn. De commissie

oordeelde namelijk dat het belangrijkste bindende element van het CDA gevormd werd door de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand kwam. Het ging om de vraag of iemand de politieke overtuiging van de partij met inbegrip van het hart daarvan, de toetsing aan de grondslag, aanvaardde. Ook niet-christenen konden daar volgens de commissie bevestigend op antwoorden. In een begeleidende brief beklemtoonde Van Verschuer dat het CDA zich niet bevoegd achtte om te vragen naar de persoonlijke geloofsovertuiging van zijn leden. De vier partijvoorzitters konden zich in grote lijnen met de strekking van het rapport en de brief verenigen. Op 9 december 1978 aanvaardden de drie partijraden het rapport en de daarop gebaseerde resolutie.

Voordat de fusie van ARP, CHU en KVP kon plaatsvinden, diende de federatieve structuur van het CDA te worden omgezet in een eenheidsorganisatie. Hiervoor werd in november 1977 een statutencommissie ingesteld onder leiding van Janssen van Raaij. Begin 1979 zouden de drie partijen zich uitspreken over het ontwerp-fusieprotocol en de ontwerpstatuten. Nieuwe reserves binnen de ARP over de koers en de grondslag van het CDA leidde tot uitstel van de fusiedatum van 11 juni naar 11 oktober 1980. De voortgaande discussie over het regeringsbeleid in het licht van het CDA-verkiezingsprogramma en het regeerakkoord had tot gevolg dat in april 1979 de commissie-Kremers werd geïnstalleerd om een program van uitgangspunten op te stellen. In augustus presenteerde de commissie in haar ontwerp vier kernbegrippen: gespreide verantwoordelijkheid, gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap. Het ontwerp werd uitgebreid binnen de drie partijen besproken. Ruim vierhonderd amendementen werden ingediend. In een bijeenkomst in juni 1980 in Noordwijkerhout werden de laatste hindernissen opgeruimd en werden de statuten en de uitgangspunten definitief vastgesteld. Het enige dat nu nog resteerde, was dat de partijen zichzelf moesten opheffen. De Unie deed dat op haar laatste Algemene Vergadering op 13 september 1980 in Ede. Op 11 oktober volgde het fusiecongres waar ARP, CHU en KVP in het CDA opgingen.

De vorming van het CDA werd door verschillende obstakels bemoeilijkt. Een daarvan betrof de grondslag van de partij. In deze discussie nam de CHU een middenpositie in. Geen 'open partij' waarin het humanisme een gelijkwaardige plaats naast het christendom innam, maar ook geen partij waar de leden om een geloofsbelijdenis werd gevraagd. Net als bij de Unie dienden de leden het evangelie als inspiratiebron te aanvaarden zonder dat gevraagd werd of het evangelie ook voor hen persoonlijk inspiratiebron was. De antwoordfilosofie van Steenkamp had, bij wijze van spreken, uit christelijk-historische koker kunnen komen. Zo dicht schurkte zij tegen de christelijk-historische opvattingen aan, zeker nadat de 'voetnoot van Beernink' ervoor had gezorgd dat onder evangelie de gehele bijbel werd verstaan.

Veel lastiger voor de Unie was haar plaatsbepaling in de actuele politieke verhoudingen. De CHU probeerde zich door oppositie tegen het kabinet-Den Uyl te profileren. Daarbij introduceerde de Unie de 'politieke hypotheek' waarmee de

totstandkoming van de CDA-lijst afhankelijk werd gemaakt van de politieke actualiteit. De CHU wilde niet dat het beleid van het kabinet-Den Uyl tot inzet van de verkiezingen werd gemaakt of dat tijdens de verkiezingen de intentie werd uitgesproken met links verder te regeren.

Over de vraag hoe zwaar de politieke hypotheek moest wegen ten opzichte van de christendemocratische eenwording, waren de meningen verdeeld. Voor de fractie woog dit zwaar, maar voor het partijbestuur beduidend minder. De Unieraad had meer oog voor de vorming van het CDA en wilde de voortgang daarvan niet laten belemmeren door de actuele politiek. Nadat Van Verschuer en Kruisinga op de bijeenkomst te Haaften bijna tegenover elkaar waren komen te staan, wist het partijbestuur eind 1975 de angel uit de politieke hypotheek te trekken. De voortgang van het CDA mocht niet in gevaar komen door het optreden van de fractie. Na deze ingreep door het bestuur – een voor de CHU tamelijk unieke gebeurtenis – koersten partij en fractie tamelijk eensgezind richting eenwording.

De CHU kon zich in veel opzichten thuis voelen in het CDA, zeker nadat de partij met de VVD in zee was gegaan. Onder de loyalisten waren geen CHU'ers. De Unie moest wel een veer laten bij de inrichting van de nieuwe partijorganisatie en bij de binding van de afgevaardigden aan het programma. Dat programma moest namelijk ondertekend worden. Voor de voormalige ARP'ers en KVP'ers was dat de normale gang van zaken, maar voor veel voormalige CHU'ers betekende dat de opoffering van een van de pijlers van de Unie.

Vanaf het midden van de jaren zestig was een groot deel van de achterban voor een fusie. Eerst alleen met de ARP, maar later ook met de KVP. De voortslepende discussie rond de grondslag en de politieke koers hadden een negatieve invloed op de leden. Dat bleek niet alleen uit de actie 'Wij horen bij elkaar', maar ook uit het inzakkende christelijk-historische partijleven na 1972. De nevenorganisaties schrompelden ineen, evenals menige afdeling. De duale structuur, waarbij naast het CDA de oude partijen bleven voortbestaan, maakte op menig potentieel nieuw lid waarschijnlijk de indruk van een sterfhuisconstructie. Waarom zou men lid worden van een partij, die binnen enkele jaren waarschijnlijk toch opgeheven werd? Deze constructie, die om andere redenen heel begrijpelijk was, had bij de Unie als neveneffect een negatieve invloed op het partijleven.